

УДК 340.12 + 343.973

DOI: 10.15587/2523-4153.2017.116078

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКСТРЕМІЗМУ

© В. І. Тимошенко

Розглядається поняття екстремізму, його антиправова сутність, ознаки та причини виникнення. Акцентовується увага на ідеологізованому насиллі як ознаці екстремізму. Обґрунтовується думка, що основним джерелом екстремізму є кризовий стан суспільства. Подається характеристика різновидів екстремізму, а саме політичного, релігійного, націоналістичного та екологічного. Визначаються наслідки екстремізму та шляхи запобігання його проявам

Ключові слова: екстремізм, ідеологія, крайність, криза, насилля, ненависть, суперечності, радикалізм, тероризм, фанатизм

1. Вступ

Екстремізм (від лат. *extremus*, фр. *extremisme* – крайній), відомий в тій чи іншій формі здавна, нині став однією з актуальних проблем як для України, так і для всього світового співтовариства. У будь-якій країні світу екстремізм негативно впливає на розвиток суспільства, підриває стійкість політичної системи, стабільність політичного курсу, призводить до ослаблення державних інститутів, недовісти законодавчих актів, порушення прав і свобод людини, соціальної напруги. На початку XXI століття екстремізм набув міжнародного масштабу: вийшов за межі державних кордонів, став загрозою для суб'єктів міжнародних відносин, політики мирного співробітництва держав і в цілому для міжнародної безпеки. Його прояви різноманітні – від збудження громадянської ненависті до функціонування незаконних збройних формувань. Відповідно екстремізм становить значну небезпеку для політичної і правової систем будь-якої держави. Дана обставина актуалізує завдання протидії екстремізму, що є складним і багатоплановим, охоплює систему заходів від ідеологічних до фізичних, потребує пошуку нових можливостей і ресурсів. За таких умов всебічне дослідження екстремізму стає нагальною потребою. Адже неможливо протидіяти явищу без наявності глибоких знань про саме явище, без наукового осмислення його сутності і поняття. Зазначена обставина стимулює наукові пошуки юристів, політологів, психологів, філософів, представників інших наук щодо пояснення сутності, причин екстремізму та можливостей запобігання йому.

2. Літературний огляд

Теоретичною базою дослідження екстремізму є праці вітчизняних та зарубіжних вчених минулого та сучасності, зокрема філософів М. О. Бердяєва, С. М. Булгакова, С. О.Ефірова, В. С. Соловйова, Е. Тоффлера, Ф. Фукуями, Ю. Хабермаса, М. Хардта, які розглядали екстремізм як соціокультурний феномен [1]. Психологічні аспекти екстремізму досліджували Т. Адорно, Л. Берковіц, Р. Берон, Р. Мертон, Д. Річардсон [2]. Екстремізм як специфічну поведінку аналізували Ю. М. Антонян, А. Ф. Зелінський, О. В. Змановська, Є. П.Льїн, В. М. Кудрявцев, К. Лоренц, Дж. Лоуренс, А. А. Налгаджян, В. С. Овчинський, Д. В. Ольшанський, А. О. Реан, Е. Фром, у працях яких пропонуються варіанти визначення по-

няття екстремізму, розглядаються його конкретні прояви [3]. При цьому відсутні роботи, які були б присвячені комплексному дослідженню екстремізму як політико-правової категорії. До того ж у наявних публікаціях судження з окремих питань даної проблематики часто суперечливі або потребують уточнення. Очевидною є потреба у науковому осмисленні ролі екстремізму у криміналізації суспільства, але ця проблема переважно залишається поза увагою дослідників. Отже, є необхідність у політико-правовому дослідженні даного феномена, уточненні його поняття, визначенні специфіки різновидів екстремізму, його аналізі з точки зору права. Зазначене зумовило вибір теми статті.

3. Мета та задачі дослідження

Метою дослідження є політико-правовий аналіз екстремізму, що передбачає визначення його сутності, причин та характеристики різновидів. Для досягнення цієї мети поставлено наступні задачі:

- 1) сформулювати поняття екстремізму, визначити його сутність та ознаки;
- 2) виявити причини, що викликають екстремізм;
- 3) розглянути різновиди екстремізму;
- 4) проаналізувати екстремізм з точки зору права;
- 5) позначити способи протидії екстремізму.

Для одержання достовірних наукових результатів застосовано методи: формально-логічний, системний, структурно-функціональний, порівняння.

4. Екстремізм: поняття, сутність, соціальна зумовленість, різновиди та наслідки

У сучасній науковій літературі можна зустріти різноманітні варіанти визначення поняття екстремізму. Найчастіше даним поняттям позначають прихильність в ідеології та політиці до крайніх поглядів і засобів у досягненні певних цілей. Під екстремізмом розуміють не лише агресивні дії, насилля, а й негативні установки, переконання, настрої, ненависть, жорстокість, схвалення радикальних дій та заяв. Такий прихований або латентний екстремізм є передумовою екстремістських дій.

Заслуговує на увагу підхід, згідно якому екстремізм розглядається як одна із форм прояву правового нігілізму, оскільки ці явища мають спільну при-

роду і джерела, співвідносяться одне з одним як загальне і окреме. Як відомо, правовий нігілізм – це стан суспільної і групової правосвідомості, що проявляється у запереченні права як соціальної цінності, негативному ставленні до права, законодавства, засобів правового регулювання, впевненості у непотрібності права, ігноруванні його можливостей і суспільної корисності. Відповідно можна сказати, що екстремізм – це форма нігілістичного заперечення суспільних відносин, що охороняються законом, спрямована на їх дестабілізацію і руйнацію, яка виявляється переважно у вигляді ідей та дій, пов'язаних із незаконним застосуванням чи загрозою застосування насильства [4].

Сутність екстремізму розкривається через його ознаки: крайність, категоричність, безапеляційність у намірах і діях, подання власної позиції як єдино правильної, прагнення досягти бажаного будь-якими способами і за допомогою будь-яких засобів. Це ідеологізоване насильство стосовно людей або руйнація щодо суспільних інститутів та матеріальних цінностей. Екстремізм є різновидом агресії. Шляхом прямого фізичного примусу, або внаслідок примусу ідеологічного, психічного, політичного, економічного здійснюється нелегальний вплив, наслідком якого є шкода людині, суспільству або державі. Загроза насильства, як і саме насильство, супроводжується залякуванням, спрямованим на часткову або повну деморалізацію об'єкта впливу. Разом з тим існує і ненасильницький екстремізм у вигляді масових і організованих мирних проявів народного невдоволення. Екстремістські ідеї та установки поширені у суспільстві набагато більше, ніж відкриті прояви жорстокості, ненависті та насилля. Саме такий, прихований екстремізм, створює основу соціальної напруги.

Екстремізм є прямим наслідком соціальних і культурних протиріч суспільства. Посилення екстремістських настроїв спостерігається там, де є нерівність і протиставлення інтересів соціальних груп в політичних, економічних, соціальних, духовних, міжрасових, міжрелігійних, геополітичних та інших відносинах. Особливо різке загострення екстремізму спостерігається під час економічних криз, коли відбувається тінізація частини економіки, розпад системи соціального захисту, набуває поширення безробіття, зубожіння населення, збільшується розрив між багатими і бідними. Соціальну базу екстремізму складають малозабезпечені люди, рівень життя яких є значно нижчим, ніж рівень життя забезпечених верств населення. Сприяє екстремістським настроям і послаблення державної влади, корупція, низька ефективність правоохоронних органів, криміналізація суспільства, відсутність у державі ідеологічної концепції, яку визнає і підтримує більшість населення.

Основне джерело екстремізму, – кризовий стан суспільства, наслідком якого є аномія. Саме руйнація ціннісно-нормативної системи суспільства, різке зниження впливу соціальних норм на поведінку людей, відсутність нормативного регулювання певних сфер суспільного життя, типів соціальних відносин або небажання значної частини населення дотри-

муватись чинних норм, у тому числі й правових, є однією з істотних об'єктивних причин екстремізму.

Характерною рисою носіїв екстремістських ідей є фанатизм, ненависть, схвалення радикальних дій заради досягнення певної мети, нездатність до толерантності та свідоме ігнорування норм і принципів права. Екстремістами найчастіше стають молоді люди, які прагнуть до встановлення справедливої (на їх погляд) світобудови, фанатично віддані певній ідеї, готові на самопожертву заради її досягнення, нехтують як своїм життям, так і життям своїх однодумців і ворогів, з якими борються насильницькими методами. Суттєву роль у поширенні екстремізму відіграють психологічні причини. Системна соціальна криза, аномія звичайно ж викликає почуття страху, безсилля, невпевненості у завтрашньому дні, агресію, як захисну реакцію на безвихідь.

Слід сказати, що досягнення в області сучасних засобів зв'язку, у тому числі й інформаційних технологій, соціальні мережі в Інтернеті істотно розширюють можливості пропаганди ідей екстремізму, сприяють інтенсивності спілкування між різними екстремістськими організаціями та окремими особами.

Прояви екстремізму різноманітні – від збудження громадянської ненависті до функціонування незаконних збройних формувань. Однією із форм екстремізму є тероризм, – діяння з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, або здійснення впливу на прийняття рішень органами влади. Діяльність самої держави також може носити екстремістський характер, включаючи й ті дії, які вона розцінює як боротьбу з екстремізмом.

Як відомо, екстремізм поділяють на лівий і правий залежно від ідеологічного змісту його доктрин. Лівий екстремізм притаманний крайнім революційним течіям, для яких характерні максимально радикальні вимоги перетворення світу. Світогляд лівих екстремістів базується на постулатах анархізму, марксизму, ленінізму, троцькізму та інших політичних доктрин революційного характеру. Своім завданням ліворадикальні організації проголошують боротьбу з існуючими політичними режимами, ліквідацію експлуатації або навіть знищення держави. Правий екстремізм поширює не лише ідеологію класової боротьби, а й ідеї боротьби між расами, націями, культурами та цивілізаціями. Формами правого екстремізму є правий популізм, ультраконсерватизм, фашизм, релігійний фундаменталізм. Як правий, так і лівий екстремізм вдається до недемократичних способів розв'язання суспільних проблем, заперечення ідейного і політичного плюралізму, нав'язування всім однієї позиції, крайніх, надзвичайних заходів, аж до терористичних актів і спроб державного перевороту, що дестабілізує суспільство і гальмує його розвиток. Прихід екстремістських сил до влади найчастіше призводить до утвердження диктаторських, тоталітарних політичних режимів [5].

Залежно від об'єкта екстремістської діяльності можна виділити такі різновиди екстремізму: політичний, релігійний, націоналістичний (етнічний або націонал-екстремізм), екологічний [6].

Політичний екстремізм – це ідеологізована, організована, деструктивна і систематична політична діяльність як окремих осіб, так і партій, суспільних рухів, держав, міжнародних організацій, що суперечить офіційно проголошеному курсу країни та чинному законодавству, або навіть загрожує виживанню цілих спільнот чи всієї людської цивілізації. Останнім часом прояви політичного екстремізму доводять, що цей феномен вийшов на рівень глобальної проблеми. Яскравим прикладом такої проблеми є заяви КНДР про наміри провести найпотужніші випробування водневої бомби у Тихому океані [7]. Йдеться про загрозу всьому світу.

Зазвичай об'єктом політичного екстремізму є існуючий державний лад, окремі особи або політичні партії, а також найважливіші системи життєзабезпечення суспільства. Політичний екстремізм ставить собі за мету захоплення влади, докорінну зміну державного ладу шляхом знищення існуючих державних структур, встановлення диктатури тоталітарного порядку лівого або правого гатунку. При цьому застосовуються будь-які засоби аж до фізичного знищення противника. Цей різновид екстремізму набув поширення в країнах, які перебувають на стадії активного державного будівництва.

Необхідною ознакою політичного екстремізму є категоричне ігнорування суб'єктами конфлікту легітимних правил боротьби, реалізація проголошеної мети будь-якими способами і за допомогою будь-яких засобів, – від фізичного насилля до морального примусу та економічного тиску.

Політичний екстремізм є характерною ознакою політичної злочинності. Як відомо, політична злочинність демонструє суспільно небезпечні форми боротьби за владу або її неправомірне утримання, що реалізують правлячі чи опозиційні політичні еліти, партії, суспільні групи і окремі особи.

У сучасному світі широко поширений релігійний екстремізм, для якого характерна нетерпимість до представників інших конфесій або жорстке протистояння в рамках однієї конфесії. Це різновид екстремізму, заснований на релігійній ідеології. Екстремістська релігійна ідеологія актуалізує лише певні сторони традиційної релігійної ідеології незважаючи на всі інші її аспекти. Форми прояву релігійного екстремізму різноманітні: від діяльності релігійних сект до спроб створення держави, побудованої на принципах певної релігії. У соціальних ідеалах релігійного екстремізму реальні соціально-політичні інтереси населення не завжди знаходять адекватне вираження, оскільки вони орієнтуються на релігійні догми і не мають конкретного вираження та програми дій заради їх досягнення.

Ідеологію екстремістських організацій і основу світогляду їх членів найчастіше визначають радикальні течії в ісламі, найбільш відома з яких – ваххабізм. Для ідеології ваххабізму характерна проповідь джихаду як збройної боротьби за віру. Загалом ідеологія ваххабізму реалізується у трьох формах: пропагандистській, організаційній і практичній (здійснення екстремістських актів).

Водночас для багатьох мусульманських релігійних радикалів, які закликають до боротьби «з

невірними», релігійні постулати виступають лише ідеологічним обґрунтуванням своїх політичних цілей і дій, заради їх досягнення. Як правило, заяви про необхідність зміни статусу певних релігійних груп пов'язані з вимогами перебудови суспільно-політичного життя окремої країни або регіону.

Нерідко релігійний екстремізм ототожнюють із зовні схожим на нього релігійним фанатизмом, – крайнім ступенем захоплення релігійними догмами, релігійною діяльністю і створенням з неї культу, поклонінням і розчиненням в групі однодумців. Релігійний фанатизм позбавляє людину її індивідуальності і внутрішньої свободи, перетворює на засіб для утвердження тих чи інших постулатів віри. Для успішної боротьби як з релігійним екстремізмом, так і з релігійним фанатизмом, необхідно чітко їх розмежовувати.

Націоналістичний екстремізм являє собою ідеологію і практику використання сили як ефективного способу вирішення національного питання. Проявляється в крайніх формах націоналізму, расизму, фашизму (його сучасного різновиду неонацизму), ксенофобії, шовінізму, антисемітизму. Політизовані націоналістичні об'єднання зазвичай схильні до крайніх поглядів і методів в теорії і практиці міжнаціональних відносин, їх деструктивна діяльність призводить до ворожнечі між націями і народностями, регіональних війн, збройних конфліктів, геноциду. Цей різновид екстремізму найбільше пов'язаний з сепаратизмом, він заперечує рівноправність людей всіх етносів і рас, стимулює ненависть і зневагу щодо будь-якої раси або національності, крім власної, яка проголошується вищою, виступає під гаслами захисту «свого народу», його політичних та економічних інтересів, культурних цінностей, мови, при цьому не бере до уваги аналогічні права інших націй та етнічних груп, що проживають на цій же території.

Прояви екстремізму можуть стимулюватись рядом проблем, породжених міграцією. Слід сказати, що іноді поведінка самих мігрантів, які не завжди знають традиції країни, до якої вони прибули, або не бажають їх дотримуватись, викликає вороже до них ставлення з боку частини місцевого населення. Але найбільше сприяє наступу націоналізму та етнічній дискримінації недосконалість законодавства і байдуже ставлення з боку влади до ксенофобських настроїв.

Екологічний екстремізм викликаний загостренням екологічних проблем, погіршенням становища навколишнього середовища. Його проявами є пікети і демонстрації проти науково-технічного прогресу, крайні дії, спрямовані на негайне закриття шкідливих в екологічному плані підприємств незалежно від економічних можливостей. Найчастіше екологічний екстремізм пов'язують з діяльністю захисників навколишнього природного середовища – так званих «зелених». Починаючи з 2000 року рух «зелених» поступово був поглинутий рухом антиглобалістів, які борються проти глобалізації світу, що тягне за собою глобалізацію фінансових проблем. Рух антиглобалістів досить різномірний, він об'єднує значну кількість різних організацій і загалом не має єдиного центру. Єдиною об'єднуючою ознакою всіх

прихильників антиглобалізму є неприйняття негативних наслідків глобалізації, а саме зростаючого розриву у рівні життя між багатими і бідними країнами, посилення транснаціональних корпорацій, поширення зразків західної культури, нав'язування їх усьому світу. Особлива увага приділяється екологічним проблемам, що спричинені глобалізацією.

Останнім часом антиглобалісти вдаються до рішучих силових методів боротьби, до зіткнень з органами охорони правопорядку, псування матеріально-технічної бази промислових підприємств. Так, під час 12-го саміту G20, що проходив 7–8 липня 2017 року у Гамбурзі (Німеччина), відбулися 27 акцій протесту. Для забезпечення безпеки учасникам саміту довелося залучити значну кількість правоохоронців та спеціальну техніку [8]. Все це свідчить як про серйозність підготовки даного заходу, так і про рішучість його противників.

Дуже небезпечним проявом екологічного екстремізму є екологічний тероризм, під яким розуміють навмисне забруднення навколишнього природного середовища заради шантажу з метою досягнення певних політичних, економічних або ідеологічних цілей.

Зневажливе ставлення до права, заперечення його цінності дає підстави вважати екстремізм антиправовою ідеологією. Фактично замість права пропонується інша світоглядна система критеріїв, правил і способів оцінки подій та об'єктів навколишнього світу, заснована на неприйнятних (як для окремо взятої людини, соціальної групи, так і суспільства загалом) постулатах і орієнтирах. Така ідеологія призводить до знищення інститутів громадянського суспільства, недієвості принципів правової держави, веде до порушення прав, свобод і законних інтересів різних суб'єктів права, формує нігілістичні установки у громадян, породжує соціальну напругу і недовіру між різними верствами і групами суспільства, оскільки визначається ідеями, які суперечать таким фундаментальним загальноправовим принципам як законність, рівність, гуманізм, демократизм і справедливість [9].

Ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» серед загроз національній безпеці та національним інтересам України у внутрішньополітичній сфері передбачає «можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад» [10]. Однак законодавчого визначення екстремізму в українському законодавстві немає. Відповідно чинне законодавство не передбачає відповідальності за екстремістські діяння. Кримінальний кодекс України лише встановлює відповідальність за вчинення терористичного акту, втягнення у його вчинення, публічні заклики до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту та фінансування тероризму. Цей факт не зменшує загрозу будь-якого різновиду екстремізму. Його наслідками нерідко виявляються діяннями, за які передбачена кримінальна відповідальність.

Отже, нині екстремізм присутній в усіх сферах суспільного життя, він чинить деструктивний вплив на розвиток суспільства, перешкоджає встановленню громадянської злагоди, втіленню в життя конкретної державної політики, у тому числі й проведенню соціально-економічних перетворень.

Повністю подолати екстремізм неможливо, оскільки у суспільстві завжди будуть існувати суперечності, які його викликають. Однак необхідно протидіяти екстремізму, тим самим зменшити його прояви та мінімізувати наслідки. Для цього потрібні координовані заходи соціально-економічного, політичного, правового та ідеологічного характеру, спрямовані на подолання суперечностей у суспільстві та досягнення злагоди.

5. Результати дослідження

На основі проведеного політико-правового аналізу екстремізму сформульовано поняття даного феномену, визначено його сутність та ознаки. Виявлено та оцінено причини, що сприяють проявам екстремізму. Розглянуто різновиди екстремізму, визначено характерні особливості кожного з них. Проаналізовано екстремізм з точки зору права, виявлено його антиправову сутність. Відсутність законодавчого визначення екстремізму в Україні розцінено як негативний факт. Позначено шляхи протидії екстремізму.

6. Висновки

Таким чином, екстремізм у всіх його різновидах і проявах став глобальною проблемою сучасності. Він становить значну небезпеку для політичної і правової систем.

На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Екстремізм є складним феноменом, що охоплює екстремістську ідеологію як теоретичну основу екстремізму, екстремістську діяльність як реалізацію на практиці екстремістської ідеології та екстремістські організації як форму соціальної організації прихильників екстремістської ідеології.

2. Екстремізм є окремим проявом правового нігілізму, що має свою специфіку, яка виявляється переважно у вигляді крайніх ідей та дій, пов'язаних із незаконним застосуванням чи загрозою застосування насильства.

3. Ознаками екстремізму є: крайність, категоричність, безапеляційність в теорії і на практиці, подання власної позиції як єдино правильної, прагнення досягнути бажаного будь-якими способами, у тому числі й шляхом насильства, яке виправдовується на ідеологічному рівні. Екстремістська ідеологія формується на основі традиційних ідеологій шляхом їх радикалізації. Сутність екстремізму характеризують названі ознаки.

4. Причиною екстремізму є протиріччя у різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, духовній, у міжрасових, міжрелігійних, геополітичних та інших відносинах. Основним джерелом екстремізму є кризовий стан суспільства, що породжує його аномію. Криза традиційних соціальних

інститутів доповнюється духовною кризою окремо взятої особистості. Суттєвим фактором екстремізму є міграційні процеси.

5. Залежно від ідеологічного змісту доктрин екстремізм поділяють на лівий і правий. Залежно від об'єкта та засобів різновидами екстремізму є: екстремізм політичний, релігійний, націоналістичний (етнічний або націонал-екстремізм) та екологічний. Кожен з них відтворює основні ознаки екстремізму та має свою специфіку. Націоналістичний екстремізм найбільш здатен стимулювати сепаратизм.

6. Екстремізм заперечує цінність права, як і право (природне) не допускає екстремізму. Вседозволеність заради ідеї превалює над ідеєю законності. Екстремістська ідеологія унеможливує реалізацію прав, свобод людини і громадянина, досягнення її законних інтересів, якщо вони цілком не співпадають з ідеологією екстремізму.

7. Проблему протидії екстремізму, особливо його специфічній формі, – тероризму, – необхідно розглядати як одне з найважливіших державних зав-

дань, що потребує негайного вирішення. Перш за все необхідно законодавчо визначити даний феномен. Умовою успішної протидії екстремізму є вжиття невідкладних заходів соціально-економічного, політичного та ідеологічного характеру для подолання суперечностей у суспільстві.

8. Екстремізм деструктивно впливає на соціально-економічну, політичну та ідеологічну ситуацію в країні. Оскільки наслідками екстремізму нерідко стають діяннями, за які передбачена кримінальна відповідальність, екстремізм слід визнати суттєвим криміногенним фактором.

9. Для запобігання можливим проявам екстремізму необхідно підвищити рівень легітимності влади, посилити інститути держави, передусім правоохоронні органи, досягти успіхів у побудові громадянського суспільства та просуванні про шляху реалізації принципів правової держави.

10. Масштаби сучасного екстремізму зумовлюють подальше теоретичне дослідження даного феномену.

Література

1. Бердяев, Н. А. Философия неравенства [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: ИМА-Пресс, 1990. – 286 с.
2. Бэрон, Р. Агрессия [Текст] / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
3. Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности [Текст] / Э. Фромм. – М.: Республика, 1994. – 447 с.
4. Сенин, И. Н. Экстремизм как форма правового нигилизма в современной России [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / И. Н. Сенин; Автономная некоммерческая организация высшего профессионального образования «Омский экономический институт». – Омск, 2011. – 218 с. – Режим доступа: <http://www.disscat.com/content/ekstremizm-kak-forma-pravovogo-nigilizma-v-sovremennoi-rossii>
5. Кременовська, І. Екстремізм і радикалізм в Україні [Електронний ресурс] / І. Кременовська. – Вільне слово, 2017. – Режим доступу: <http://vilneslovo.com/екстремізм-і-радикалізм-в-україні/>
6. Шахов, В. А. Екстремізм [Текст] / В. А. Шахов; ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін, В. П. Горбатенко // Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – С. 181.
7. Як Україна підготувалася до ядерної війни КНДР і США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/svit/20171023-yak-ukrayina-pidgotuvalasya-do-yadernoyi-vijny-kndr-i-ssha/>
8. Горяча двадцятка: динаміка протестів антиглобалістів на самітах G20 з 2008 року і до сьогодні (інфографіка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/2016789-garyacha-dvadsyatk-dinamika-protestiv-antiglobalistiv-na-samitah-g20-z-2008-roku-i-do-sogodni-infografika.html>
9. Никитин, А. Г. Экстремизм как объект общетеоретического и общеправового анализа [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / А. Г. Никитин; Частное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Институт экономики, управления и права г. Казань». – Казань, 2010. – 257 с. – Режим доступа: <http://www.disscat.com/content/ekstremizm-kak-obekt-obshcheteoreticheskogo-i-obshcheppravovogo-analiza>
10. Про основи національної безпеки України [Текст]. – Верховна Рада України, 2003. – № 964-IV. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

Дата надходження рукопису 01.11.2017.

Тимошенко Віра Іванівна, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник, Національна академія внутрішніх справ, пл. Солом'янська, 1, м. Київ, Україна, 03035
E-mail: tymvera@ukr.net